

BİR UYGARLIK İMECESİ OLARAK BOSNA SAVAŞI'NIN BATI'SI

THE WEST OF BOSNIA WAR AS A COLLECTIVE CIVILIZATION WORK

HALİS AYHAN*

ABSTRACT

Bosnian war had been a massacre of Muslims executed by a Western collective work. Everyone in this Collective was featured on this divine mission to obstruct a Muslim State in Balkans/Europe.

Serbian religious nationalists had undertaken the mission of being gunmen. Bosnia is a region where there have been sharp differences by the religious and cultural means of its people. These differences had been much more distinct during times of crisis and canalised Serbians to an armed conflict with the mentality of 'Us vs. Them', via the effect of their leader and the Church. Apart from the prime liability has been carried by Serbians; Germany and Europe also made contributions with their attitudes to start the War but their major contributions had been made during the War. States such as France and Russia had been protectors of Serbia at the administrations of the United Nations Security Council and NATO which have key importance. In addition to surrounding Muslims over-land by Christian forces (Croats and Serbians), access through the Adriatic Sea had been blocked by the NATO and airspace of Bosnia and Herzegovina was announced as a no-fly zone. There was an absolute disproportionality in this War. Serbians and Croats had no arms problem while Muslims had been embargoed and debarred from arms. Moreover, the Bosnian Army had consisted of only local people whereas the others had their protector states' armies besides them.

Keywords: West civilization, Bosnia and Herzegovina, Bosnia War, The Serb, International Court of Justice.

ÖZ

Bosna savaşı, Batı imecesiyle uygulamaya konmuş bir Müslüman soykırımıdır. Balkanlarda/Avrupa'da bir Müslüman devleti engelleme ulvi/kutsal görevinde herkese rolü dağıtılmıştır.

Sırp dinî milliyetçileri tetikçi görevini üstlenmişlerdir. Bosna, halkların dinsel ve kültürel bakımlardan keskin farklılıkların olduğu bir coğrafyadır. Bu farklılık kriz zamanlarında daha da belirginleşmiş, 'biz' ve 'onlar' zihni altyapısıyla Sırp-önderleri ve kilisenin etkisiyle- çatışmaya yöneltmiştir. Savaşın asıl sorumlusu Sırp-önderleri olmakla birlikte, Almanya ve Avrupa da savaşın başlamasına tavırları ile katkı yapmış, ancak asıl katkıları savaş boyunca olmuştur. Kilit önemdeki Birleşmiş Milletler Güvenlik Kurulu ve NATO karar mercilerinde Fransa ve Rusya gibi devletler Sırp-önderleri hamileri olmuştur. Müslümanların karadan Hristiyan güçlerce (Hırvat ve Sırp-önderleri) kuşatılmasına ilaveten, Adyriyatik'ten erişim NATO tarafından kapatılmış ve Bosna Hersek'in hava sahasına uçuş yasağı getirilmiştir. Savaşta mutlak bir orantısızlık söz konusudur. Ambargo ile Müslümanlar silahsız bırakılırken, Sırp ve Hırvatların silah sorunu yoktur. Bosna Ordusu sadece yerel halktan oluşurken, diğerlerinin koruyucu devlet orduları yanındadır.

Anahtar Kelimeler: Batı uygarlığı, Bosna Hersek, Bosna Savaşı, Sırp-önderleri, Uluslararası Adalet Divanı.

* Kırıkkale Üniversitesi, İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, halisayhan@kku.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7188-585X>

Makale Atf Bilgisi: AYHAN Halis, (2020).
Bir Uygurlik İmecesini Olarak Bosna Savaşı'nın Batı'sı,
Avrasya Etüdleri, 153-178.

Gönderim Tarihi: 05.12.2019 Kabul Tarihi: 16.03.2020

GİRİŞ

Samuel Huntington, *Medeniyetler Çatışması* (2006: 53-58) adlı eserinde her uygarlığı kendi çekirdek devletlerinin koruduğunu belirtir. Batı uygarlığını, iki çekirdek gücü olan Batı Avrupa devletleri ile Amerika Birleşik Devletleri (ABD) korumaktadır. Ancak İslâm uygarlığının bir çekirdek devleti olmadığı için Srebrenica Soykırımını yaşamıştır.

Bosna savaşında ayıp işleyen Batı'nın tavrı özetle yetersizlik, yan çizme ve art niyet harmanıdır.¹ Ancak Batı'nın bu tavrı bilinçlidir. Çünkü Bosna savaşı bir uygarlıklar savaşıdır. Batı uygarlığının, öteki (İslâm) uygarlığı Balkanlardan tasfiye etme amacıyla başlatılmıştır. Srebrenica Soykırımını da bu tasfiye gereğince tezgâhlanmıştır.

Bu çalışma genel itibarıyla Bosna savaşının, özeld de Srebrenica Soykırımı'nın Batı uygarlığının mutlak tesisi adına tasarlanmış bir soykırım olduğunu sav eder. Soykırım ve etnik arındırmayı uygulamaya dönük Avrupa eylemlerinin kilometre taşlarını sergilemeyi amaçlar. Bu itibarla çalışma İslâm/Müslüman dünyasının değil, Batı'nın düşünce ve eylemlerine odaklanır. Çalışmanın varsayımı, savaşta Batı'nın 'öteki'leri (Ruslar ve Müslümanlar, kısmen Ortodokslar) arasında kademe farkı olduğu, en kesif 'öteki' nin de Müslümanlar olduğudur. Bosna savaşı Batı'nın kurguladığı bir savaş mıdır, sorusuna yanıt arayan bu makalenin yazılma amacı, savaşı, Batı'nın örgütlediğine dair çoğunlukla İslâm dünyasında var olan yaygın kanıyı ilmen ispatlamaktır.

I. DIŞ VE İÇ ORTAMIN OLUŞTURULMASI VE SALDIRGANLIĞIN KUTSANMASI: ODUN, ÇIRA, KİBRİT

A. AVRUPA'NIN TAVRI: KİBRİT

ABD de Avrupa da sorunu başlangıçta 'Avrupa'nın sorunu' olarak görmüştür. Avrupalılar, Avrupa kıtasındaki sorunların/konuların kendilerinin iç işi olduğu gerekçesiyle başka güçleri bölgeden uzak tutmak istemişlerdir. Avrupa Topluluğu (AT) Komisyonu Başkanı Jack Delors 1991'de, "Biz Amerika'nın iç işlerine karışmıyoruz, Amerika'nın da Avrupa'ninkine karışmayacağına güveniyoruz" derken, Komisyon üyesi Jack Poos da "Avrupa şafağı söktü" demiştir. Avrupalılar ortada korunacak bir barışın olmadığı Bosna Hersek'e, çatışmaları önleyecek kuvvet kullanma yetkisi olmayan Birleşmiş Milletler (BM) Barış Gücü (BMBG / UNPROFOR - United Nations Protection Force) göndermekle yetindi.²

1 Aliya İzzetbegović, *Tarihe Tanıklığım*, Ter.: Alev Erkilet, Ahmet Demirhan ve Hanife Öz, İstanbul: Klasik Yay., 2003, s. 214-215.

2 Richard Holbrooke, *Bir Savaşın Bitirmek*, Çev.: Belkis Ç. Dişbudak, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 1999, s. 13, 41.

Yugoslavya felaketine Almanya'nın tutumu neden olmuştur. Bu devletin Hırvatistan'a yönelik tavrı, Yugoslavya'daki savaşa zemin hazırlamıştır. Zira felaket/savaş öngörülebilirdi: Hırvatistan bağımsızlık ilan eder ve Almanya tanırsa, kaçınılmaz olarak Bosna Hersek de bağımsızlık ilan edecek, Bosna Hersek'in içindeki büyük Sırp azınlık bunu kabullenmeyerek isyan edecek, Sırbistan da olaya müdahale ederek geniş çaplı bir savaş çıkacaktı.³ Almanya bunu çok iyi bildiği halde, görmezlikten geldi.⁴ 1999'da Alman Dışişleri Bakanı Joshka Fisher de, Almanya'nın tavrının savaşa yol açtığını kabul eder. Vatikan/Papa da 'Hristiyanlığın suru' ilan ettiği Hırvatistan'ın tanınması için önder oldu.⁵

B. ORTAMI OLUŞTURMA VE KUTSAMA: ÇIRA

1. Dinî-milliyetçilik Etmene

Sırp lar, Boşnaklara büyük bir düşmanlık beslemekteydi. Zira onlar İslâm'ı seçen ve Türkleşen hain Slavlardı. Hırvat ırkçılarına göre de, onlar Hırvat Çiçeği idi ve Katolikliğe geri dönmeliydiler.⁶

Çatışmaları bir etnik ve hatta din savaşı olarak niteleyen Sırp lar için bu, onların Ortodoks luk adına yaptıkları bir savaş olup, Müslümanları Balkanlardan silme harekâtıdır. Cami gibi İslâmî eserlerin yok edilmesi bunun kanıtıdır. Sırp önder Todor Dutina, "Camileri yıkıyoruz ki, Müslümanlar alışsın ve atalarının dinine çabuk dönsün" demiştir.⁷

Bosna savaşında büyük bir Haçlı kini boşalımı yaşanmıştır. Bunda Sırp Ortodoks Kilisesi'nin (SOK) söylem ve davranışları etkili olmuş hem Sırp ları, Boşnaklara karşı düşmanlığa yöneltmiş hem de Boşnaklar üzerinde zihni baskı uygulamıştır.⁸ Böylece Bosna'daki yıkımı artırmıştır. SOK'un Sırp milliyetçiliğini artırmak için dinî simge ve ideolojiyi kullanması, Bosna savaşı sırasında Müslümanlara karşı daha da artmıştır. Goodwin, dinin milliyetçi politikalara dâhil edilmesinin SOK'un, Sırp dinî milliyetçiliğinin bir simgesi olarak 'Sırp ulusunun birliğini ve bölünmezliğini' vurgulayan dörtlü C şeklindeki Yunan haçını kullanmasında belirgin olduğunu vurgular. SOK, 'Hristiyan olmayanların' kovulması suretiyle, Bosna Hersek ve Hırvatistan topraklarını da kapsayan Büyük

3 Holbrooke, s. 52.

4 Roy Gutman, *Bosna'da Soykırım Günlüğü*, Tür.: Şakir Altıntaş, İstanbul: Pınar Yay., 1994, s. 20.

5 Misha Glenny, 1993, s. 61'den akt. Samuel P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Çev.: Mehmet Turan - Cem Soydemir, 5. Baskı, İstanbul: Okyanus Yay., 2006, s. 425.

6 Reco Çauşeviç, *Bosna: Müslümanlara Son Uyarı 2*, Çev.: Nevzat Akuş vd., İstanbul: 1994, s. 66-67.

7 Çauşeviç, s. 66.

8 Fadime Türkölmez ve Hüseyin Türkan (Yay. Haz.), *Yirminci Yüzyılda BM Güvenlik Konseyi Daimi Temsilcisi 5 Devletin İşlediği Soykırım ve Katliamlar*, 2. Baskı, İstanbul: Uluslararası Hak İhlalleri İzleme Merkezi, 2014, s. 225.

Sırbistan'ın oluşturulmasının tam zamanı olduğuna dair Sırp hükümetinin (ve Sırp Demokratik Partisi SDP/SDS'nin) siyasetini etkin şekilde onaylamıştır.⁹ Kilise kasıtlı olarak, 1995'te Ortodoks Sırların, 'soykırıma maruz kaldıklarına' ilişkin kötü durumundan bahsederek sahte bir tarihsel anlatı üretti, böylece kurbanlar ile saldırganların rollerini tersine çevirdi.¹⁰

Papalık'ın sessiz kalması, bu savaşın ve soykırımın bir Hristiyan-Müslüman çatışması olduğunun kanıtı olarak görülmektedir.¹¹ Papa II. John Paul'un "Avrupa savaşa, sorumluluk almadan sadece tanıklık etti"¹² sözleri kendilerinin de aynı tutumda olduğunun örtük itirafıdır. Kutsamayı el altından yapan Papalık'ın sessizliği 'sükût ikrardan gelir' anlamında olmuştur.

2. Siyasi Önderler

Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nde (YFC, Sırbistan ve Karadağ) kötü ve suçlu siyasi önderler, kendi siyasi ve malî çıkarları gereği ırki milliyetçiliği körükleyerek halkı savaşa yönlendirmişlerdir.¹³ Bunların başında Slobodan Miloseviç gelir. O, Sırp milliyetçiliğinin 'tarihen mağdur millet' halet-i ruhiyesini savaş öncesinde do-laşıma çıkararak,¹⁴ Yugoslavya'nın en çok kaybedeninin Sırlar olduğu savını iş-lemiştir. Bosna Hersek ve Hırvatistan'dakiler dâhil, tüm Sırları koruma vaadiyle Sırp kopuntusunu heyecanlandırmış ve harekete geçirmiştir.¹⁵ Miloseviç, 'Sırlar-dan daha üstün bir ırk olmadığına ve bunu, kanları pahasına, dünyaya ispatlaya-caklarına' dair hesaplaşma arzusuyla dolu 1989'daki konuşmasının ardından Çetnik selamı vermiştir.¹⁶ Keza o "Hristiyan Avrupa'nın en dindar ırkı olan Sırların, Müslü-manlardan daha üstün oldukları bir gerçektir. Müslümanlar yok olmaktan kurtulmak istiyorlarsa, üstün olana itaat etmeye mecburlar" diyerek bu süreçte nasıl bir politika izleyeceğinin sinyallerini verdi.¹⁷ Gerek savaş öncesinde gerekse sırasındaki etkinli-ğiyle Miloseviç, Bosna savaşının en büyük sorumlusudur.¹⁸

9 C. Davison O'Brien, "The Role of Religion in the Bosnian War 1992-1995", (28 April 2014), s. 12, https://www.academia.edu/16608985/The_Role_of_Religion_in_the_Bosnian_War_1992-1995; Douglas M. Johnston & Jonathon Eastvold, "History Unrequited", in Harold Coward & Gordon S. Smith (eds.), *Religion and Peacebuilding*, Albany: State University of New York Press, 2004, s. 227; M. Murat Taşar, Burhan Metin ve Altay Ünaltay, *Bosna-Hersek ve Postmodern Ortaçağ Giriş*, İstanbul: Birleşik Yay., 1996, s. 147.

10 Goodwin, 2006, s. 33'ten akt. O'Brien, s. 8-9.

11 Mediha Akarslan, *Bosna - Hersek ve Türkiye*, İstanbul: Ağaç Yay., 1993, s. 12.

12 Holbrooke, s. 41.

13 Holbrooke, s. 22, 44.

14 Tanıl Bora, *Yeni Dünya Düzeni'nin Av Sahası*, 2. Baskı, İstanbul: Birikim Yay., 1999, s. 80.

15 Gutman, s. 15-16; Türkölmez ve Türkan, s. 224.

16 Muhammed İkbâl Çakmak, "Soykırıma giden yol", 11.7.2019, <https://www.gzt.com/mecra/soykirim-giden-yol-3509027>, Erişim: 16.9.2019.

17 Türkölmez ve Türkan, s. 224-225.

18 Holbrooke, s. 22, 44.

Bosna Sırplarının lideri Radovan Karaciç ise, “Biz tek din ve tek kültürlü bir Avrupa için savaşıyoruz. Amacımız Balkanlardaki İslam kalıntılarını yok etmek ve Anadolu’ya kadar sürmektir”¹⁹ derken, 1993’te de “Batı bir gün bize minnettar olacak çünkü Hristiyan değerlerini ve kültürünü savunmaya karar verdik”²⁰ sözüyle yapacaklarının meşruluğunu ortaya koyuyordu. Bosna Sırplarının komutanı Ratko Mladiç de “Benim ordum nihayetinde Allah’ın yolundadır” diyerek övünmekteydi.²¹ Görüldüğü üzere din, Bosna savaşı sırasında, belirli siyasi amaçlara erişilmek için Sırp önderliğince kullanılmıştır.²²

3. Kutsamanın Temel Gerekçesi: İslâm Devleti Endişesi (Odun)

Bu, Doğu ile Batı’nın Bosna’da karşılaşması olan²³ bir uygarlıklar savaşıdır. Bu nedendir ki, İzzetbegoviç “Biz Bosnalı Müslümanlar, Avrupa’nın bize niçin yardım etmediğini sormayı neredeyse bıraktık”²⁴ demektedir.

Sırp savlarına göre, Bosnalı Müslümanlar, ‘Balkan hilafetini tesis etmek isteyen İslâmcı militanlardı²⁵ ve Çetnikler de Avrupa’yı İslâm tehdidinden koruyan savaşçılardı.’²⁶ ‘İslâm köktenciligi’ endişesi Bosna Sırp toplumunda da karşılık bulmuştur. Türkiye’den ve Almanya’dan pek çok Türkün gelecek İslâm devletini güçlendireceklerine dair tevatürler oldukça yaygındı. Bunda SDP ve başkanı Karaciç’in etkisi güçlüydü. Bosna Sırplarının çoğunun desteklediği SDP’nin söylemi, özellikle savaş arifesinde, ‘Sırpı baskı altına alacak, sürecek, hatta kırma uğratabacak bir baskıcı İslâm yönetimi tehlikesi’ üzerinedir.²⁷ Karaciç, savaş

19 Türkölmez ve Türkan, s. 225.

20 Johnston & Eastvold, s. 214.

21 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 174.

22 Johnston & Eastvold, s. 214.

23 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 243. İzzetbegoviç, Bosna savaşının bir uygarlıklar çatışması olduğu görüşüne katılmamaktadır.

24 Aliya İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, 11. Baskı, Ter.: Fatmanur Altun ve Rifat Ahmetoğlu, İstanbul: Klasik Yay., 2008, s. 220-221.

25 Catherine Samary, *Parçalanan Yugoslavya ve Bosna’da Etnik Savaş*, Tür.: Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın Yay., 1995, s. 8. Karşıt sav: Boşnakların köktendinci olduğu yaklaşımı yanlıştır. Zira Bosna Müslümanları köktendinciliği hayatlarına hiç egemen kılmamalarının yanı sıra (Samarly, s. 12, 60), Sırp propagandasının aksine mücahitler gibi de değillerdi. Onlar kendilerini önce laik Avrupalı, sonra Müslüman olarak tanımlıyorlardı (Gutman, s. 21). Nitekim Holbrooke (s. 75) laik Bosna Müslümanları ile mücahitlerin iyi uyum sağlayamadığını belirtir.

26 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 174.

27 Bora, s. 79; Gutman, s. 24. Mücahitler de Sırpın, Hırvatların ve Avrupalıların savaş sırasındaki savlarına dayanak teşkil etmiştir. Ancak burada sebep-sonuç tespiti önemlidir. Mücahitlerin Bosna’ya gelişi, Sırp saldırılarının bir sonucudur. Sırpın saldırısının nedeni mücahitlerin Bosna’ya gelmesi değildir. Mücahitler hem Sırp hem de Hırvatların nefret söyleminin önemli bir unsuruydu ve her iki kesimce de sayıları şişirilmiştir [(Mehmet Can, “Foreign fighters in the Bosnian war”, s. 3, https://www.academia.edu/25982162/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War, [Erişim: 21.9.2019]). Bosna Hersek’e mücahitler artan bir şekilde gelmiş (Sakıp Culabiç, *Dayton’un Ardından Bosna*, Travnik: Şip Boraç Yay., 1996, s. 90; Holbrooke, s. 74-75) olmakla birlikte gerçekte sayıları oldukça azdı. Hırvatistan bunlardan bazılarının (örneğin Suudi Arabistanlı Ebu Abdülaziz’in başına 100.000 dolar) başına ödül koymuştur. Çauşeviç, s. 230.

yanlısıydı. Saldırısına mantıki bir dayanak olarak Müslümanların bir İslâm devleti kuracağı korkusunu ortaya attı.²⁸ Nitekim Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'ndeki (EYUCM) savunmasında 'Müslümanlar, İslâmi köktendincilik istiyorlardı. Bu yüzden bu adil ve kutsal bir savaştı' demiştir.²⁹

Aynı savlar Hırvat tarafında da yaygındı. Hırvatistan Cumhurbaşkanı Franjo Tudjman, Haçlı Seferi ve İslâm devletini önleme söylemleriyle, birkaç yıl gecikmeli de olsa Miloseviç'in çizgisini izlemiştir. O, kendisine Boşnakları Avrupalılaştırma görevi verildiğini ve Boşnak-Hırvat Federasyonu'nun Avrupa'nın, Avrupada bir İslâm devleti kurulmasını önlemek amacıyla oluşturulduğunu belirtmiştir. Nitekim Avrupalılar, Tudjman'a, bu konuda güvenmişlerdir.³⁰

İzzetbegoviç 'İslâm devleti' savının ünlü bir saçmalık olduğunu ve kesinlikle bir İslâm Cumhuriyeti oluşturma niyeti olmadığını belirtmektedir. O, Bosna Hersek'in irki temelde bölünmesini (dolayısıyla İslâm devletini) reddederek, birleşik ve çok kültürlü³¹ (dolayısıyla İslâm devleti olmayan) bir Bosna Hersek taraftarı olmuştur. İlginçtir Bosna Hersek'i üç bölerek Boşnaklardan oluşan Müslüman bir devlet kurmaya çalışan (örneğin Müslümanların reddettikleri David Owen-Thorwald Stoltenberg önerisiyle) bizzat Avrupalıdır.³²

Avrupalılar, Avrupadaki bir Müslüman devletin Jack Şirak'ın 'İslâm korkusu'nun üssü olacağı yaklaşımını benimsemişlerdir. Bu nedenle Müslüman devlet kurulması karıştıtlığını gizlememişlerdir.³³ Bu düşünce onlara mazeret sağlamıştır. Çoğu Batılı devletin kararsızlığı, Sırpların, bir İslâm devletini önlemeye dönük Avrupa'ya 'kirli hizmet'te bulunduğu inancından kaynaklanmıştır. Dahası Avrupalılar, gerçek ve doğal olmayan bu sava dayanarak çeşitli hileler yapmıştır.³⁴

Avrupa'yı İslâm'dan koruma kutsal görevinin bir parçası da Hıristiyanlaştırma idi. 2.8.1992'de ABD, kamplara sadece Kızılhaç'ın girmesine izin verilmesini isterken³⁵ Avrupa da, İslâm Konferansı Örgütü'nün Bosnalı mültecilere imam göndermesini engellemiş, misyonerlerin işini kolaylaştırmıştır. 120 toplama kampındaki Müslümanların çoğu Hristiyanlaştırılmıştır.³⁶

28 Gutman, s. 24.

29 EYUCM, *Radovan Karadzic Davası*, Dava No. IT-95-5/18-T, Karar: 24.3.2016; Süleyman Gündüz, "Nobel Barış Ödülü'nü Karacı'ya verelim!", *Yeni Şafak Gaz.*, 21.10.2012, s. 9.

30 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 193, 307-308.

31 YFC Cumhurbaşkanı Dobrica Çosiç'e göre, çok kültürcülüğün imkânsızlığının dayanağı 'İslâm etmeni'ydi. 1993'te, "İzzetbegoviç'in partisinin güçlü bir köktendinci çekirdeği vardır ve İslâm Beyannamesi'nin yazarı olan başları da bu çekirdeğe dâhildir" demiştir. Bora, s. 79.

32 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 174, 193, 284, 307.

33 Huntinton, s. 174-175, 228, 407.

34 Culabiç, s. 82, 102.

35 Gutman, s. 25.

36 Çauşeviç, s. 66-68.

II. TETİĞİ ÇEKME

Balkanlarda köktenci bir İslâm devletine izin verilmemesi gerektiği savı, saldırganların (Sırpaların) kendini kutsamasına yol açmıştır. Böylece onlar, kâh durumdan vazife çıkarmaları kâh telkinler neticesinde gereğini yapmışlardır. Bosna Hersek'e, Sırbistan'dan gelen yarıaskerî birimlerin 1.4.1992'de gerçekleştirdiği ilk saldırıyla³⁷ savaş başlamıştır. Savaş boyunca, YFC destekli Bosnalı Sırp Karacı ve Mladiç önderliğinde Müslümanlara karşı 20. asrın son soykırımını yapmışlardır. 'Güvenli Bölge' ilan edilen Srebrenica'da bir hafta içinde en az 8.372 silahsız Müslüman erkek, savaş boyunca ise 300.000'e yakın Müslüman katledilmiştir.

Sırpaların başarısının temelinde askerî üstünlükleri vardı. Batı'nın, Sovyetler Birliği (SSCB) tehdidi kalktıktan sonra bile Yugoslav Halk Ordusu'nu (YHO / JNA) finanse etmeyi sürdürmesi³⁸ sayesinde devasa bir geleneksel silah gücüne sahipti.³⁹ Sırpaların hâkim olduğu Avrupa'nın en donanımlı dördüncü büyük ordusu⁴⁰ olan YHO'nun silah desteğiyle Bosna Sırpaları da büyük bir üstünlüğe sahipti. Londra'daki Uluslararası Stratejik İlişkiler Enstitüsü, Bosna Sırp Cumhuriyeti Ordusu'nun (BSO / VRS), Müslüman ordusundan 10 kat daha güçlü olduğunu tespit etmiştir.⁴¹ 1995'e dek Sırpalar, örneğin 19.4.1994'te BMBG denetimindeki tüm ağır silahları da ele geçirmek suretiyle⁴² üstünlüklerini sürdürmüşlerdir.

Müslümanların ise silahları yoktu. Nisan 1992'de savaşa neredeyse eli boş yakalandılar. Askerî dengesizlik Sonbahar 1994 itibarıyla bile devam ediyordu. Bu nedenle kendilerini üstün gören Sırpalar barışa yanaşmadılar. Ancak Müslümanların 1994'ün sonlarına doğru askerî dengeyi kurmaya başlamasıyla ki barış umutları yeşermiştir.⁴³

Batı, tetikçi Sırpaları çeşitli açılardan cesaretlendirerek saldırganlıklarını sürdürmelerini/artırmalarını sağlamıştır:

a. Edilgen Tavırla Cesaretlendirme: Sırpaların cesaretlerini, ABD ve Batı Avrupa'nın uysallığından aldığı bir gerçektir.⁴⁴ Sırp tehditlerine gözlerini kapayan Avrupa'nın utanç verici sessizliğiyle Sırp aşırıcular fazlasıyla teşvik edilmiştir.⁴⁵

37 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 130.

38 David Owen, *Balkan Odyssey*, London: Indigo, 1996, s. 11; İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 141.

39 Bill Clinton, *My Life*, New York: Alfred A. Knopf, 2004, s. 510; Gutman, s. 16; İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 251; İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 141.

40 İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 251; İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 141. Gutman (s. 16), YHO'nun Avrupa'nın en büyük ordusu olduğunu belirtmektedir.

41 Gutman, s. 22.

42 United Nations, *The Yearbook of UNs*, 1994, s. 533.

43 İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 223-226.

44 Gutman, s. 17.

45 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 128-130.

Avrupa, saldırıya uğrayan Müslümanları koruma isteksizliğini savaşın henüz üçüncü ayında gösterdi. AT Temsilcisi Peter Carrington, İzzetbegoviç'e 3.7.1992'de, "Sakin Avrupa'nın Bosna'ya yardım edeceğini aklına bile getirme. Tek yolun Sırplarla müzakere etmek" demiştir. Avrupa, Bosna Hersek'e karşı girişilen saldırganlık savaşını hoş görmüş, soykırım ve toplama kampları gibi vahşetleri umursamamıştır. Bosna'dan utanç verici bir şekilde el çeken Batı, savaşın/soykırımın beklediği ve planladığı şekilde ilerlemesine izin vermiştir.⁴⁶ Bu kararsızlık ve kayıtsızlıktan büyük cesaret alan Sırp, fazla bir güçle karşılaşmayacaklarını anlayarak hızla Bosna Hersek'i işgal etmiştir. Hâlbuki ayrılan Yugoslav cumhuriyetleri içinde bağımsızlığı en meşru olanı Bosna Hersek idi. Zira İzzetbegoviç, bu süreci tamamen ABD ve Avrupalıların önerileriyle paralel yürütmüştür.⁴⁷

Batı, *ikiyüzlü ve/veya çifte standartçı* bir yaklaşım sergilemiştir. Avrupa, Bosna Hersek'i silahlandırarak savaşı sona erdirmek veya ülkenin ırki temelde bölünmesine izin vermek gibi bir ikileme karşı karşıyaydı. Ancak onlar buldukları üçüncü yolu seçtiler: İkiyüzlülük. Bu niyetlerini gizlemek için 'görüşmeler yoluyla çözüm' yöntemini geliştirdiler.⁴⁸

i. Bosna Hersek'e karşı uluslararası hukuk ihlallerini Batı görmezden gelmiştir. BM Güvenlik Kurulu/Konseyi (BMGK) kararlarının, Soykırım Sözleşmesi'nin, BM Sözleşmesi m. 2'deki ilkelerin (egemenlik, iç işlerine karışmama, ülkesel bütünlük, kuvvet kullanmama) ve m. 51'in ihlali (silah ambargosu Bosna Hersek'in kendini savunmasını engellemiştir) söz konusudur.⁴⁹ Yine BMGK 9.10.1992'de Bosna üzerindeki askerî uçuşları yasaklamasına rağmen, 7.4.1993'e kadar 465 hava ihlaline;⁵⁰ NATO ve BM'nin Silahtan Arındırılmış Bölgelere saygı gösterilmesi ultimatomu ile 27.4.1993'teki BM zorlayıcı tedbirlerini Sırp'ların açıkça ihlaline Batı hiçbir şey yapmadı.⁵¹

Ülkesel bütünlük gibi bazılarını da kendi ihlal etti. Örneğin etnik paylaşım temelinde Bosna Hersek'i parçalamayı önererek 'ülkesel bütünlük' ilkesine aykırı davrandı. BMGK kuvvet yoluyla uluslararası sınırların değişmezliğini kabul ederken, bir yandan da Bosna'nın bölünmesi önerilerini örtük olarak kabul etmiş, böylece hukuki değer ve ilkelerin yıkıldığını görmezden gelmiştir. Keza ABD de Bosna Hersek'in toprak bütünlüğünü kabul ettiği halde, parçalanma planlarına razı oluyordu. Avrupa da tezat bir tutumla, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nda kabul ettiği ilkelerin aleyhine bir tutum içindeydi. Haziran 1993'te

46 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 206, 216, 274.

47 Gutman, s. 21-23.

48 Gutman, s. 22-23.

49 İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 225, 252.

50 Gutman, s. 31.

51 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 201; Gutman, s. 30.

Tudjman ve Miloseviç bir bildiriyle Bosna Hersek'i aralarında bölüştüklerini ilan etti. ABD bu paylaşımı reddetmezken, AT Temsilcisi Owen bu paylaşımı "onaylanan etnik temizliğin eşit dağılımı" ifadesiyle kabul etmiştir. Batı, Müslümanları yok saymıştı.⁵² Bu nedenle Bosna Hersek-Sırbistan sınırı alenen belirsiz bırakılmıştır.⁵³

ii. ABD Dışişleri Bakanı James Baker, Mayıs 1992'de, Bosna'daki vahşet için bir yandan "Avrupa'nın bağrında ne korkunç bir karabasan!" diye olayı kınarken diğer yandan tüm çareler tükeninceye dek kuvvet kullanılmaması gerektiğini savunuyordu.⁵⁴

iii. *Sözünde durmama*. BM Temsilcisi Cyrus Vance ve Owen, tekliflerinin Sırlarca reddedilmesi halinde, silah ambargosunun kaldırılacağını isteyeceklerine dair Bosna hükümetine söz vermiş, ancak Sırlar reddetmesine rağmen sözlerini tutmamışlardır.⁵⁵ Temas Öbeği 1994'te, sunduğu barış planını reddeden tarafın cezalandırılacağını, kabul eden tarafın ise korunacağını açıkça belirtti. Müslümanlar kabul, Sırlarsa reddetti. Hiçbir baskı veya cezalandırmaya uğramayan Sırlar aksine, yaptırımların kaldırılması ile ödüllendirilirken, Müslümanlar ise Saraybosna'nın dış dünyayla ilişkisinin kesilmesiyle cezalandırılmıştır.⁵⁶

iv. *Toplama kamplarını* BMBG'nin görmemesi imkânsızdı. 13.7.1992'de Bosna Hersek, BMBG komutanı Lewis Mackenzie'ye mevcut 42 kampın listesini vermiştir. Ancak o, kampların varlığını kamuoyu önünde reddetmiş ve kamplar hakkında ayrıntılı bilgi veren mektubu BM'ye göndermek yerine, onun dolaşımını engellemiştir.⁵⁷ ABD yönetimi ise, 2.8.1992'de *Newsday* Gazetesi'nde iki toplama kampı haberini önce doğruladı, sonraki gün ise kendilerini yalanlayarak varlığına dair kanıt olmadıklarını söyleyerek reddetti.⁵⁸

v. Vance-Owen Planı'na göre, herşeyin sorumlusu olarak Hırvat ve Sırlar gösterilmiş, ancak onları durdurmak için de hiçbir şey yapılmamıştır.⁵⁹

vi. Temmuz 1993'teki Owen-Stoltenberg Planı görüşmeleri sırasında, Sırp güçleri Müslümanlara saldırıya geçti. Batı, Hırvat ve Sırların saldırılarını, Müslümanları tavize zorlamak için hoşgördü, hatta teşvik etti.⁶⁰

52 Gutman, s. 34-36.

53 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 229.

54 Gutman, s. 24.

55 Gutman, s. 28.

56 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 210.

57 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 145-146.

58 Gutman, s. 25.

59 Çauşeviç, s. 132.

60 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 281.

vii. Batı, Bosna'daki durumu 'insani durum' olarak kabul etti, ancak insani yardım katarlarını da koruyamadı, yeterince yardım sağlamadı.⁶¹

viii. Karaciç, Müslümanların kendi kendilerini öldürdüğü gibi yalanlara başvurdu. Batılı güçler ise harekete geçmemelerine mazeret bulma sevinciyle bu savlara dayanarak çirkince saldırgan ile kurbanı aynı kefeye koydu. Batı, görüşmelerde artık, Karaciç'in, Müslümanların çeşitli topraklardan sürülmeleri talebini bile makul karşılamaktaydı.⁶²

b. *Açıklamalarla Cesaretlendirme:* Temmuz 1992'de ABD Başkanı George Bush'un "çatışmanın olduğu her yere asker göndermemiz beklenmesin" açıklaması Sırlara, ABD'nin sadece konuşacağı, müdahale etmeyeceği mesajını gönderiyordu.⁶³ Nitekim ABD'nin Bosna Hersek'e erken müdahaleyi reddetmesi, nihayetinde haksız bir sonuca yol açmıştır.⁶⁴ Dışişleri Bakanı Warren Christopher de, Bosna'daki vahşetten 'tüm tarafların' sorumlu olduğunu belirterek yanlış bir yorumda bulunmuştur. Londra Konferansı'nın (26-27.8.1992) açılışında, konferansın da ana fikrini belirlediği taraflı konuşmasında ABD temsilcisi Lawrence Eagleburger ise, ABD-Sırbistan dostluğundan ve Sırların tarih boyunca yaşadığı zorluklardan bahsetti. Ancak, gözden çıkarıldığı için, Bosna Hersek'in bağımsız bir devlet olduğu ve korunması gerektiğine hiç değinmedi.⁶⁵

Rusya, 'iki taraf' da saldırıları ve düşmanlıkları sonlandırma çağrısı yaparak, saldırıya kurbanı eşitleme girişiminde bulunmuştur. Müslümanların da katarların geçişini engellediğini ima etmiştir ki bu doğru değildir.⁶⁶

Aynı suçlayıcı ve eşitleyici tavır BM yetkililerinin söylemlerinde de aşıkardı. Srebrenica kuşatması sırasında BMBG Komutanı Bernard Janvier, "Boşnaklar Srebrenica'ya müdahale etmemizi istememektedir. Boşnak askerler, Hollanda askerlerine ve Srebrenica üzerindeki NATO uçaklarına saldırmaktadır" derken BM Yugoslavya Özel Temsilcisi Yasuşi Akaşi ise, "Saldırıları Müslümanlar başlatıyor. Sonra da BM ve uluslararası gücü yanlış kararlarına ortak etmeye çalışıyorlar", "Fiziksel işkence kanıtı yok. İnsanların kendi istekleriyle mi yoksa zorla mı yerlerinden edildiğini bilmiyoruz" diyordu.⁶⁷

c. *Önerilerle Cesaretlendirme:* Arabulucuların Bosna Hersek'i kantonlara bölme temelindeki önerileri (örneğin Vance-Owen Planı), Sırların ırki temizlik

61 Gutman, s. 30.

62 Gutman, s. 24.

63 Gutman, s. 9-10.

64 Holbrooke, s. 48.

65 Gutman, s. 27, 33-34.

66 İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 218.

67 Türkölmez ve Türkan, s. 232.

çabalarını daha da güçlendirdi.⁶⁸ Örneğin Cenevre görüşmelerinde büyük oranda ırki temele dayanan, saldırganlığı ve etnik temizliği onaylayan bir harita sunuldu. Avrupa adalet olarak, 1991 nüfus sayımına göre nüfusun %43.74'ünü oluşturan Boşnaklara toprakların %26.36'sını öneriyordu.⁶⁹

Owen-Stoltenberg öneri sürecinde Owen, Bosna Hersek'in, Saraybosna'nın bölünmesini kabul etmeleri için Müslümanlara güçlü ve dizgesel baskı yapmanın yanı sıra saldırgan Sırp mevzilerinin bombalanmasına da karşı çıkmıştır. Toprak konusunda Sırp verileriyle konuşmuş ve Bosna Hersek devlet başkanlığı yapısını parçalamayı önermiştir. Üstelik 9.7.1993'te Owen, gerçekte Miloseviç-Tudjman ortaklığının ürünü olan ve devlet olarak yasal konumuna son verilmesi anlamına gelen bir tür konfederasyonlu Bosna Hersek öngören planı ortaya attı.⁷⁰

III. KORUMA

A. ÖRGÜTLEME

Batı'nın Bosna savaşını örgütlemesinin iki temel sebebi/amacı vardır:

a. Savaşın Yugoslavya'nın dağılmasına yol açacağı, bunun da SSCB'nin yıkılmasını kolaylaştıracağı ve Yugoslav coğrafyasında Rus etkisini sonlandıracağı inancı

Bu amacı gerçekleştirmek için ABD ve Batı Avrupalı bakanlar bir araya gelerek, daha baştan Bosna savaşına müdahale etmeme konusunda anlaşmışlardır. ABD ilerde neler olacağını bile bile, Bosna'daki olaylarda etkin olmaktan geri durdu.⁷¹ İkinci büyük amacı da, Balkanlarda Bosna Hersek gibi bir İslâm devletinin kurulmasını önleyerek, tek dinli ve kültürlü yapıyı sürdürmektir. Bu doğrultuda önce, Sırp'ların suç işlemesini sağlatma, sonra da işledikleri suçlar gerekçe gösterilerek Rus yanlısı Miloseviç, Karaciç ve Mladiç gibi önderlerin cezalandırılarak tasfiye edilmesi tasarlandı. Müslüman nüfus da Sırp'lara kısırlanacak, bir taşla iki kuş avlanacaktı. Plan kusursuz işledi: BM, AB, NATO ve Batılı devletler Müslümanların katledilmesini görmezden geliyor, çözüm için müzakereler yapıyor, Miloseviç ve Karaciç'e gizli görüşmelerde kutsal bir görevi yerine getirdikleri için tebrik ve takdirlerini ifade ediyor ve müdahalede bulunmayacaklarını belli ediyorlardı. Bu gizli görüşmeler EYUCM'de, Miloseviç tarafından kısmen dile getirilmiştir. İzzetbegoviç, "Rus yanlısı Sırp egemen kadrosu üzerinden bizi piyon olarak yedirip Rusları Balkanlar'da şah - mat yaptılar" diyerek oyunun varlığını teyit

68 Samary, s. 56; Çauşeviç, s. 226.

69 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 277.

70 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 282-283.

71 Gutman, s. 17-18.

etmiştir.⁷² Dolayısıyla Avrupalı devletlerin sözde tarafsızlıkları Belgrat ve Zagreb ile danışıktır.⁷³

b. Balkanlarda etkili bir Müslüman varlığını ortadan kaldırma

Bu amaçla Batı, tepkisizliğine ve gerekli önlemleri almamasına ilaveten, Müslümanlara karşı çeşitli tezgâhlar/hileler düzenlemiştir.

i. Güvenli Bölge hilesi. 22.5.1993'te ABD, İngiltere, Fransa, İspanya ve Rusya özde Sırlara bir teslimiyet olan ve 'Bosna için nihai ölüm garantisi' olarak adlandırılan Ortak Eylem İzlenesi'ni devreye soktu. Buna göre Sırlar işgal edilmiş bölgeleri teslim etmeyecek ve Müslümanlar için, sözde BM Güvenli Bölgeleri oluşturulacaktı. Bosna'ya kurulan bu komplo, Alman dışişleri bakanının ifadesiyle, 'ahlaki bir felaket'ti.⁷⁴ BMGK 1993'te (819 ve 824 sayılı kararlarla), Saraybosna, Tuzla, Zepa, Gorazde, Srebrenica ve Bihaç'ı güvenli bölge ilan etti. Sonrasında örneğin Srebrenica'da, Boşnak birliklerinin elindeki silahlar toplandı ve 'gerektiğinde' bölgedeki BM Kanada birliğinin Boşnakları savunacağı sözü verildi. İngiltere de gerekirse kuvvet kullanabileceğini açıkladı. Ancak bu karar ve taahhütler, yalnızca Boşnakları kandırmaya, elindeki silahları toplamaya, 'güvenli bölge'lere nakletmeye ve sonra bu bölgeler korunmayarak büyük katliamlara zemin hazırladı.⁷⁵ Güvenli bölge uygulaması Müslümanların savunma gücünü zayıflatmıştır. Örneğin kuşatılmış Srebrenica'yı kurtarmak için bir plan oluşturmuşlar, fakat güvenli bölge olduğundan vazgeçmişlerdir. Zira harekâtı, BM'nin Bosna Hersek'ten çekilme kozu olarak kullanabileceğinden çekinilmiştir.⁷⁶

ii. Kasım 1994'teki Bihaç saldırısı Bosna Müslümanlarına yönelik kumpasın en açık tezahürlerindendir. Hırvatistan'ın güvenli UNPA bölgesinden Sırlar, Bosna Hersek'in güvenli bölgesi Bihaç'a saldırdılar. Ancak güvenli bölgeleri ilan eden ve korumakla yükümlü BM ve NATO, hiçbir şey yapılamayacağını belirtmişti. Zira bu saldırıyı Batı, ayrıntılarını gergef gibi dokuyarak örgütlemiştir: 1) Saldırıdan önceki 6 ay boyunca, insani yardım katarlarının geçişine izin verilerek (141 katarın 131'i geri çevrildi) halk aç bırakıldı. 2) Saldırıdan hemen önce Fransız taburu Bihaç bölgesini terk etti. Yerine asker ve silah bakımından yetersiz olan Bangladeş taburu yerleştirildi. 3) Saldırı boyunca tam bir yayın karartması uygulandı. Sırların katliamlarını dünyaya duyuracak tek bir yabancı gazeteci

72 Türkölmez ve Türkan, s. 222-223, 237.

73 Samary, s. 9.

74 Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, New York: New York University Press, 1996, p. 250; İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 279-280.

75 Türkölmez ve Türkan, s. 223.

76 İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 255.

yoktu. Tek bilgi kaynağı olan BMBG de verdiği bilgilerde vehametini boyutlarını olduğundan önemsiz nakletmiştir.⁷⁷

iii. *Srebrenica Soykırımı* kumpasların en belirginini, büyüğü ve zarar vereni- dir. Sırlar Srebrenica'yı ablukaya aldığında, BMBG komutanı Rupert Smith 9.7.1995'te İzzetbegoviç'e, NATO hava saldırılarının emrinin nihayet verildiğini söylemiştir. 11.7.1995'te Sırlar Srebrenica'ya girmiş ve soykırımı başlamışlardı, ancak ortada bir NATO harekâtı yoktu. Müslümanlar yine kandırılmıştı. Sırp mevzilerine yönelik hava harekâtını Janvier, Akaşi ve BM Genel Kâtibi Butros Gali sürekli engellemiştir. Ancak asıl sorumlu ilk ikisidir, hatta özellikle Janvier'dir. Nedeni Mladiç ve Sırp önderliğinin, Srebrenica'ya saldırma kararına, diğerlerinin yanı sıra, Janvier ve Akaşi ile yapmış olduğu müzakerelerden hareketle varmasıdır. NATO hava saldırıları kararı alındı, geri çekildi, sonra yeniden alındı ve yine geri çekildi. 8-11 Temmuz 1995'te Janvier ve Akaşi perde arkasında, büyük oyunun bir bölümünü icra ediyorlardı.⁷⁸ Bu oyuna, hava desteği talebini yanlış belgeyle isteyen BMBG Srebrenica komutanı Hollandalı Thom Karremans da dâhildi.

Srebrenica Soykırımı'nı önceden planlayan⁷⁹ Sırlar, amaçlarına ulaştıktan sonra nihayet NATO, ilk hava harekâtı olan *Kararlı Güç Harekâtı* ile 30.8.1995'te Sırp mevzilerini bombaladı. Harekâta onayı da yerinde olmadığından Janvier değil, başka komutanlar verdi.⁸⁰ İki gün süren harekâta tek bir askerî ve siyasi hedef vurulamadı. Zira oyun sürdürülmekteydi.⁸¹ Sonra harekât durdu ve yine başladı, kısa süre sonra da savaş bitti. Demek ki önce bombalaysaydı savaş daha erken bitecek ve bir soykırımlar dizisi vuku bulmayacaktı.

Bu süreçte Hollanda ile Fransa'nın sorumluluğu ve yönlendirmesi mutlaktır. Karremans, yıllar sonraki bir mülakatında, destek taleplerinin reddedildiğini; asıl sorumlunun buraları güvenli bölge ilan edenler, daha sonra üst düzey BMBG yetkilileri ve en son kendileri olduğunu; bütün bunların bir plan dâhilinde yapıldığını anladığını ve kendilerinin de farkında olmadan bu oyuna alet edildiklerini söyledi. Savaş sonrasında Hollanda, Karremans'ı kahraman ilan etti. Onu 'Srebrenica Soykırımı'nda gösterdiği üstün mücadeleden (!) dolayı ödüllendirdi. Bölgede görevli diğer Hollandalı askerlerin ifadeleri de soykırımı göz yumulduğunu ispatlamıştır. Hollandalı komutan Hans Couzy, soykırımı belgeleyen tüm bilgi, belge, ses ve görüntü kaydının imhasını emrettiğini EYUCM'de itiraf etmiştir. Sırların, Boşnak erkekleri seçip götürürken hiçbir müdahalede bulunmamalarını,

77 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 214-215.

78 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 258-259, 263, 268-269.

79 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 257.

80 Ryan C. Hendrickson, "Dönüşü Olmayan Karar", *NATO Dergisi*, (Sonbahar 2005), <https://www.nato.int/docu/review/2005/issue3/turkish/history.html#top>, Erişim: 16.9.2019.

81 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 296.

kendilerinin sadece emirleri uyguladığına ve tüm yaşananların bir planın parçası olduğuna bağlamıştır.⁸² Wim Dijkma da, asıl sorumluluğun BM'de olduğunu öne sürerek tüm yetkilerin BM'de olduğunu ve kendilerinin kimseye ateş açmalarını konusunda uyarıldıklarını belirtmiştir.

Washington'daki askerî araştırma kuruluşu *BASIC*, raporunda, çeşitli kaynak, belge ve yazışmalara dayanarak 'Srebrenica katliamının Fransa'nın tutumu sonucu yaşandığı' sonucuna varmıştır. Cumhurbaşkanı Jack Şirak, Srebrenica Soykırımı'nın sorumlusu olarak görülmektedir, zira katliamının planlandığını hem biliyordu hem de Janvier'e müdahaleyi engelleyerek soykırımı göz yumdu. Rapor, Janvier'in, 24.5.1995'te BMGK'nin kapalı oturumunda, Srebrenica, Zepa ve Gorazde güvenli bölgelerinin Sırlara karşı artık savunulmaması görüşünü ortaya attığını; bundan bir ay sonra da, Fransız istihbaratının, Sırların Srebrenica ve Zepa'ya saldırı için hazırlandığını Janvier'e Fransa'nın subayı olarak ilettiğini bildirmektedir. Aynı istihbarat 11.7.1995'te yapılan çok gizli toplantıda, BMBG subaylarınca da iletildi. O akşam 20:15'te Paris'ten gelen telefon görüşmesinden sonra Janvier, Mladic'in kasabayı ele geçirmeyi düşünmediğini, bu nedenle NATO'nun müdahalesine gerek olmadığını tekrarlamış; ancak Srebrenica saatler sonra Sırların eline geçmiştir. Hâlbuki 5-11 Temmuz arasında Karremans, Janvier'den, 5 kez NATO'nun duruma müdahale etmesini istemiş, ancak Janvier, Şirak'tan gelen talimatla bu taleplerin tümünü reddetmiştir.

BM Genel Kâtibi Kofi Annan'ın 1995'teki Srebrenica Soykırımı'na dair raporu pişmanlıkları sergilerken, NATO komutanlarından George Joulwan da 2000'deki *Avaz Gazetesi*'ne mülakatında "*Daha kararlı olabilseydik Srebrenica trajedisi önlenebilirdi*"⁸³ demektedir. Soykırımı sorumluluğu olan diğerleri de yıllar sonra suçu birbirlerine atmışlardır. Örneğin ABD Başkanı Bill Clinton hatıratında, Şirak'tan önceki Fransa Cumhurbaşkanı François Mitterand'ın Sırlara yakın olduğunu, Balkanlarda Müslüman idaresindeki birleşik Bosna devletine sıcak bakmadığını ve soykırımı desteklediğini itiraf etmektedir.⁸⁴

B. SİYASİ VE DİPLOMATİK KORUMA

Rusya, Fransa ve İngiltere savaş boyunca Sırların hamisi gibi konuşmuşlar, NATO ve BMGK'yi tutulu hale getirmişler, Sırların saldırılarını durduracak adımları engellemişlerdir. Sırların en büyük siyasi ve askerî destekçisi Rusya olmuştur. Duygusal olarak neredeyse açıkça Sırların yanında yer almıştır. Batı ile hareket etmekle birlikte, BM kararlarının dışı olarak gördüğü eylemlere (NATO

82 Türkölmez ve Türkan, s. 235.

83 İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 261.

84 Clinton, s. 511, 656; Türkölmez ve Türkan, s. 232.

hava harekâtı gibi) karşı çıkarak BMGK'deki veto yetkisiyle Sırpların aleyhindeki pek çok kararın alınmasını önlemeye ve kararları yumuşatmaya çalışırken, lehine olanlara da (örneğin Sırplara akaryakıt tedariki) olumlu oy vermiştir.⁸⁵

Rusların ve Avrupalıların Sırplar lehine tutumları şu hususlarda belirgindi:

1) *Silah ambargosu*. ABD ve İngiltere, savaş başlamadan Eylül 1991'de BMGK'de eski Yugoslavya topraklarının, Bosna Hersek dâhil tamamına silah ithalini yasaklayan 713 sayılı kararı aldırdı. Ancak silah ambargosu en çok Müslümanları etkilerken, Bosna ordusunun silahlanmasını önlemekten başka etki yapmadı⁸⁶ ve tam bir felaket doğurdu: Savaşı uzattı ve barış müzakerelerini silah üstünlüğü olan tarafın (Sırpların) baskı kurduğu ortama dönüştürdü.⁸⁷ Amaç Müslümanların kısa zamanda imhasını/teslimini sağlamaktı. Bu nedenden ki Holbrooke konuştuğu herkesin Müslümanların uzun süre dayanacağını tahmin etmediğini belirtir.⁸⁸

Silah ambargosunun kaldırılması BMGK'de iki kez görüşüldü. 29.6.1993'teki ikincisinin sonucu 6 hayır (ABD dâhil), 9 çekimserdi. Özellikle İngiltere ve diğer iki büyük gücün Müslümanlara mesajı, 'anlaş ve önerilene kabul et' şeklinde açık bir şantajdı.⁸⁹ Holbrooke, silah ambargosunun kaldırılabilmesinin BMGK onayıyla mümkün olduğunu, ancak bunun hem zor olduğunu hem de ABD ile Rusya arasındaki ilişkileri bozabileceğini belirtir.⁹⁰ Yani her iki sebepten dolayı bu çabaya ciddi girişilmemiştir. Hâlbuki kendisi ve ABD Haziran 1993'te İngiltere, Fransa ve Almanya'ya silah ambargosunun kaldırılmasını ve Sırplara hava saldırıları gerçekleştirilmesini önermiş, ancak bu ülkelerin yanıtı olumsuz olmuştur.⁹¹ Madem harekât düzenlenecek kadar durum ciddi ve Sırplar saldırgan, niye ambargonun kaldırılmasına 'hayır' denildiği samimiyetsizlikle açıklanabilir. Rusya, Fransa ve İngiltere'nin çekimser oyuna gelince, 'hayır' demelerine gerek yoktu zaten bir devletin vetosu kararın alınmasını engellemektedir. İlginç olan 'kaldırılınsın' diyen bir devletin bile olmamasıdır. Esasında Vance ve Owen (BM ve AB), New York, Brüksel ve Vaşington görüşmelerinde ve genel itibarıyla silah ambargosunu desteklemekteydi.⁹²

85 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 215, 229. Rusya savaş sonrasında da desteğini sürdürmüştür. Temmuz 2015'te BMGK'de Srebrenica katliamının soykırım olarak tanınmasını öngören tasarıyı reddetmiştir.

86 Clinton, s. 510; İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 141; Gutman, s. 19-22.

87 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 208.

88 Holbrooke, s. 74.

89 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 282.

90 Holbrooke, s. 76.

91 Holbrooke, s. 79; Predrag Simic, "Yugoslavya Krizinin Dinamikleri", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 3, Sayı: 3 (Sonbahar 1996), s. 27; Çauşeviç, s. 237.

92 Gutman, s. 28.

Kasım 1995'te Clinton, barış anlaşması imzalandıktan sonra silah ambargosunun kaldırılması için ABD'nin BMGK'de çalışmalarına başlayacağını belirtmiştir.⁹³ ABD, ambargonun kaldırılmasını bir koz kullanılmakla birlikte, esasen bunu boş bir vaatle yapıyordu. Çünkü savaş bittikten sonra silah ambargosunun kalkmasının bir önemi yoktu.

2) Çözüm çabaları için 1994'te Temas Öbeği kuruldu ama tamamen Hıristiyan devletlerden (ABD, Rusya, Almanya, Fransa, İngiltere) müteşekkildir. İçinde hiç Müslüman ülke yoktur. Mağdur olan Müslüman bir halk olmasına rağmen, Müslümanlar bu süreçten uzak tutulmuştur.

3) Dayton Barış Antlaşması müzakere süreci tamamen Batı'nın, özellikle ABD'nin, denetiminde ve yönlendirmesinde yürütülmüştür. ABD, Müslümanların antlaşmayı imzalaması için ısrar ediyordu. 14.11.1995'te Temas Öbeği haritasına uymayan bir harita sunularak Müslümanlar hâlâ baskı altında tutulmaktaydı.⁹⁴ Antlaşma zorla imzalatırıldı ve ülke fiilen üçe bölündü.⁹⁵ Adil olmayan bir çözüm dayatılmış, Bosna Hersek'in anayasal ve idari yapısı çalışmaz hale getirilmiştir.⁹⁶ Saldırgan ve soykırımcı Sırp- lar toprakla ödüllendirilmiş ve Müslümanların Bosna Hersek'e egemen olması önlenmiştir.

C. ASKERÎ DESTEK VE KORUMA

1. Haçlı Savaşçılar: Rusya, Yunanistan ve Diğer Yerlerden

Savaşa, dinsel veya ırki bağlılıktan dolayı katılan yabancı gönüllü veya paralı askerler, ilgili orduların asker sayısının %5'ini aşmamıştır.⁹⁷ Buna karşın Müslümanlara en ağır işkenceleri yapanlar bunlardır.⁹⁸

a. Sırp- lar Safında

Sırp- ların safında üç öbek savaşmıştır: YHO, BSO ve yabancı savaşçılar. Sırp- lar, daha çok YFC dâhil, Yunanistan, Rusya ve Romanya gibi Doğu Ortodoks devletlerden yardım aldı.⁹⁹ Savaş, Ortodoks dünyanın neredeyse firesiz şekilde Sırp- lara destekte kenetlenmesini sağladı.¹⁰⁰ Yabancı savaşçıların çoğu Ortodoks'tur.

93 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 352.

94 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 340, 352.

95 Türkölmez ve Türkan, s. 226.

96 İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 253.

97 "Foreign fighters in the Bosnian War explained", https://everything.explained.today/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War/. Erişim: 26.9.2019; Can, s. 1.

98 Çauşeviç, s. 230.

99 World Heritage Encyclopedia, "Foreign Fighters in the Bosnian War", http://self.gutenberg.org/articles/eng/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War, Erişim: 26.9.2019; "Foreign fighters in the Bosnian War explained".

100 Huntington, s. 427.

EYUCM kayıtlarına göre, en az 500 ila 1.500 arasındaki Rus, Yunan ve Romen gönüllü BSO için savaştı.¹⁰¹ Bir başka kaynağa göre, BSO ve Sırp savaşçılara 4.000 civarı Ortodoks Hristiyan yabancı savaşçının katıldığı tahmin edilmektedir.¹⁰²

Rusya, Sırların, işgal ettiği %70'lik topraktan geri adım atmama talebine sıcak bakmış ve onları desteklemiştir.¹⁰³ Bir yandan ABD ve AB diplomatik çabaları içinde yer alırken (Tëmas Öbeği gibi), diğer yandan da bağımsız siyaset izleyerek Sırları askerî olarak güçlendirmek için çabalamış ve “Miloseviç'i terk edemeyiz” diyen Boris Yeltsin'in Rusya'sı onlara askerî yardımda bulunmuştur. Sırlar, Bosna Hersek'e yerleştirdikleri roketler ve 150'den fazla füze dizgesi dâhil, her tür silahı Ruslardan almıştır. Örneğin 25.5.1995'te Tuzla Kapıya'ya düşen ve 71 kişinin ölümüne neden olan top mermisi M-48 bir Rus yapımıydı.¹⁰⁴ Müslümanlara silah ambargosunun katılaştırılmasını savunan Rusya, 1993 başlarında, Sırlara güya 300 milyon değerinde tank ve füze sattı. Bunlar eşliğinde askerî uzmanlar (aslında savaşması için komutanlar) gönderdi. Sırlar, Romanya, Bulgaristan ve Ukrayna'dan da silah aldılar. Ambargoya rağmen Ortodoks dünyanın Sırlara sağladığı silah ve teçhizat desteği ve diğer yardımları, Sırlara yönelik hem silah ambargosunu hem de yaptırımları boşa çıkardı.¹⁰⁵

Rus gönüllülerin çoğu,¹⁰⁶ yaklaşık 700 Rus BSO için savaştı ve en az dört Rus birliği oluşturuldu. İlk oluşturulan birlikler 'Rus Gönüllü Birlikleri PDO-1 ile PDO-2'dir. Sonraki aynı zamanda savaşçılarının kralcı görüşleri nedeniyle *Çarcı Kurtlar* olarak bilinmekte¹⁰⁷ olup Rus birlikleri içinde en etkilisidir.¹⁰⁸ Ayrıca bir de Rus Kazak birliği vardı. Tüm bu birlikler, 1992-95 arasında Bosna Sırp güçleriyle birlikte ağırlıklı olarak Doğu Bosna'da savaştılar. Mayıs 1995'te BSO Hersek Kolordusu, Bosna'nın doğusunda, 150 ila 600 Yunan ve Rus paralı askerden oluşan bir uluslararası tugay kurma amacıyla 200 Alman markı maaş ödemiştir.¹⁰⁹

Yunanistan ise, Sırlara yönelik BMGK kararıyla konulan ambargolara (örn. 757 Kararı ile) uymadı.¹¹⁰ Türkiye'ye, örneğin 1992-1993'te hava sahasını

101 "Foreign fighters in the Bosnian War explained".

102 Nigel Thomas & Krunoslav Mikulan, *The Yugoslav Wars (2): Bosnia, Kosovo and Macedonia 1992-2001*, Osprey Pub., 2006, p. 13.

103 İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 218.

104 İzzetbegović, *Konuşmalar*, s. 223; İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 215, 244.

105 Huntington, s. 427-429.

106 Miroslav Mares & Richard Stojar, "Extreme-right paramilitary units in Eastern Europe", Andrea Mammone, Emmanuel Godin & Brian Jenkins (eds), *Mapping the Extreme Right in Contemporary Europe*, London: Routledge: 2012, p. 166.

107 World Heritage Encyclopedia.

108 Thomas & Mikulan, s. 13.

109 World Heritage Encyclopedia; Ali M. Köknar, "The Kontraktniki: Russian mercenaries at war in the Balkans", 14.7.2003, http://www.bosnia.org.uk/news/news_body.cfm?newsid=1766, Erişim: 22.9.2019.

110 Akarşlan, s. 57.

kapatırken, Rusya'ya kapatmamıştır. 1994-1995'te BSO'ya deniz yoluyla hafif silah ve mühimmatlar gönderdi.¹¹¹ Yiyecek, petrol, kimyasal madde vb taşıyan Yunan şirketleri Makedonya kanalıyla Sırbistan'a ulaştı. Yunanistan, NATO'nun Sırlara askerî müdahalesine karşı çıktı ve BM'de açıkça Sırları savundu.¹¹² Gönüllüler de savaşmaya gitti. Yunan Gönüllü Muhafızı (YGM / Yun.: EEF) çavuşu Spiros Çanopulo'nun, "Altın Şafak üyeleri olarak, Müslüman ve Yahudilerin olmadığı bir Avrupada Büyük Yunanistan için savaştık"¹¹³ ifadesinden anlaşıldığı üzere Yunanlı gönüllülerin en büyük savaş güdüsü dinî-milliyetçilik olmuştur. Bu zihniyetteki ilk Yunan kıtası Bosna'ya 1993'te geldi. Mart 1995'te, Mladiç'in talebiyle yaklaşık 100 Yunan yarıaskerden oluşan YGM, Drina Kolordusu'nun düzenli bir muharip birimi haline getirildi ve bunlar Tuzla yakınlarındaki Vlasenica'da konuşlandırıldılar.¹¹⁴

b. Hırvatlar Safında

Üç öbek savaşmıştır: HVO, Hırvatistan Ordusu ve yabancı gönüllüler. Hırvatlar safında savaşmak için dünyanın değişik yerlerinden gelen gönüllülerin çoğu Katoliktir. Bununla birlikte İngiltere'den de önemli miktarda gönüllü katılmıştır.¹¹⁵ Hatta ülkeler içinde ilk sıradadır. Moskova'dan küçük bir yeni-Nazi birimi olan *Kurt Adam (Werewolf)* Hırvatların safında savaştı.¹¹⁶ Hırvatlara, gerek Hırvatistan-Sırbistan gerekse Bosna savaşında toplamda 35 ülkeden 481¹¹⁷ gönüllü savaşçı katılmış, bunların 72'si ölmüş, 88'i de yaralanmıştır. Hırvatların beş cephesinin tümünde gönüllüler bulunmuştur. Yabancı gönüllülerin kısmi listesi şöyledir:

Çizelge: Hırvat-Sırp ve Hırvat-Boşnak Savaşı'na Hırvat Safında Katılan Yabancı Gönüllüler

Sıra	Ülke	Katılan	Sıra	Ülke	Katılan
1	İngiltere	139	12	Kanada	7
2	Fransa	67	13	İskoçya	5

111 Can, s. 10.

112 Huntington, s. 428.

113 <https://www.youtube.com/watch?v=WmWqWRjKuXQ>, Erişim: 22.9.2019.

114 World Heritage Encyclopedia; Stefan Krause, *Omri Daily Digest*, No. 136, Part II (14 July 1995), http://self.gutenberg.org/articles/eng/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War, Erişim: 26.9.2019; Helena Smith, "Greece faces shame of role in Serb massacre", 5 Jan 2003, <https://www.theguardian.com/world/2003/jan/05/balkans.warcimes>, Erişim: 22.9.2019; Köknar.

115 "Foreign fighters in the Bosnian War explained".

116 Laqueur, 1997, s. 292'den akt. Mares & Stojar, s. 166.

117 Kesinleşmiş sayı 500'ü bulmuştur. Darko Zubrinic, "481 foreign volunteers from 35 countries defended Croatia in 1991-1995", 24.7.2010, <http://croatia.org/crown/articles/9991/1/481-foreign-volunteers-from-35-countries-defended-Croatia-in-1991-1995.html>, Erişim: 22.9.2019.

3	Almanya	53
4	Macaristan	33
5	Hollanda	27
6	ABD	18
7	Avustralya	15
8	Nemçe	10
9	İrlanda	10
10	Polonya	8
11	İtalya	7

14	İsviçre	4
15	Belçika	4
16	Slovakya	4
17	Danimarka	4
18	İspanya	4
19	Galler	4
20	Finlandiya	3
21	Bulgaristan	2
22	Portekiz	2

Kaynak: Zubrinic; *Can*, s. 4-6.

İlaveten Estonya, İsveç, Ukrayna, Rodezya ve Gambiya gibi ülkelerden de gönüllüler katılmıştır.¹¹⁸ Yabancılar içinde örneğin İsveçli Jackie Arklöv, ülkesine döndüğünde, *Heliodrom* ve *Dretelj* adlı Hırvat kamplarında, Hırvat güçlerinin bir üyesi olarak Boşnak sivillere karşı savaş suçu işlediğini kabul etmiştir.¹¹⁹

2. Engelleme Yoluyla Sırbistan'ı Savunma

1992 sonbaharında Boşnak-Hırvat ittifakı sonlandırılmıştır. 'Büyük Hırvatistan'ın tesisi için Boşnak-Hırvat çatışması sahneye kondu ve neredeyse bir yıl sürdü. Bosna Hersek, bu sürede iki cephede savaşmak zorunda kaldı. Silah, para ve yiyecek yokluğunda bir de ikinci cephenin açılması Bosna Hersek'in bitiminin hızlandırılması tasarısıdır. Boşnak-Hırvat ateşkesi ancak 9.2.1995'te sağlanmıştır. İzzetbegoviç'in dediği gibi, tarihçiler, Hırvat-Boşnak çatışmasının neden çıktığı konusunda çok ter dökeceklerdir.¹²⁰ Buna karşılık Sırp ve Hırvatların sınırları, aylarca birbirleriyle çatışmadan ve tek kurşun bile atmadan anlaşmalarla belirlenmiştir.¹²¹

Bir başka engelleme eylemi de savaşın sonlarına doğru gerçekleştirilmiştir. Tam Boşnaklar ilerlemeye/üstün gelmeye başladığında Batı devreye girmiştir. Bu, Eylül 1995'ten itibaren daha belirgin bir hal almıştı. Zira askerî üstünlük artık Müslümanlardadır. Batı Bosna'da, Sırlara yönelik Boşnak saldırılarının önce yavaşlatılması, sonra da tamamen durdurulması konusunda ısrar etmişlerdir. ABD/NATO çatışmaların devamına karşı çıkmış, bu amaçla Mladiç'in hava gücünün

118 Zubrinic, "481 foreign volunteers from 35 countries defended Croatia in 1991-1995"; *Can*, s. 4-6.

119 World Heritage Encyclopedia; "Foreign fighters in the Bosnian War explained".

120 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 286-287.

121 Çauşeviç, s. 132.

etkinliği artırılmıştır. Sırpların (tamamen) yenilgiye uğratılması istenmemiştir.¹²² Baskılarla Müslümanlar ilerleyişini durdurmuş ve savaş sonlanmıştır.

Sırlara yönelik saldırıları engelleme / işbirliği: Avrupa'nın kuvvet kullanımını karıştırdığı da Sırpaları güdüledi. Vance-Owen'in Sırlara kuvvet kullanımından bahsetmemesi ve ihmalkâr tavırları Sırpaların saldırı gücünü artırırken, Bosna hükümetinin direnme gücünün yıpranmasına neden oldu. Güç kullanma isteğinde olmadığı için, ABD gibi, Avrupalı büyük güçler de Sırlara destek vermiş oldular.¹²³ AT ülkeleri Avrupa işi olduğu gerekçesiyle askerî müdahaleyi engellemiştir.¹²⁴ Böylece ABD'nin müdahale olasılığının azalması Sırpaları daha cesaretlendirdi.¹²⁵

1993'te Vance, Owen, İngiltere ve Fransa birlikte hareket ederek, Sırpaları anlaşmaya ikna etmek amacıyla güç kullanılması taraftarı olan Clinton'u caydırmak için çok uğraştılar. Örneğin Vance, sorunun güç kullanılarak çözülmesine kesinlikle karşıydı. Nihayet ABD/Clinton, Vance-Owen planını destekledi ancak tüm tarafların kabulünü şart koşunca, Sırlara bir kez daha açık kapı bırakılmış oldu.¹²⁶ Hâlbuki Avrupalıların gerek planı desteklemesi gerekse silah ambargosu Müslümanların Sırlara karşı direnişini zayıflatmıştır.¹²⁷

Sırpaların, Srebrenica'da katliamlara başlaması üzerine 7-16 Temmuz 1995 arasında hava harekâtı yapılması sıklıkla gündeme gelmiş, ancak başta Hollanda olmak üzere Avrupalılar karşı çıkmış ve engellemiştir.¹²⁸

BMBG'nin Saraybosna bölgesindeki tek Müslüman ülke askeri olan Mısır askerleri hem hizmet elemanı olarak kullanılmışlar hem de Fransızlarca, Müslümanlara tek bir kurşun bile vermemeleri konusunda uyarılmanın yanında bunu önlemek için sıkı denetim altında tutulmuşlardır.¹²⁹ Buna karşılık BMBG Rus birlikleri, BM malzemelerinin Sırpaların eline geçmesini sağladı, Sırpaların işini kolaylaştırdı ve onlara silah temin etti.¹³⁰

Yardımları engelleme ve Barış Gücü'nün çekilmesi. Savaşta çevreleme önemlidir. Sırp ve Hırvatlar Müslümanları çevreledi ve onlara yardım geçişini denetim altına aldı. Yardım alacak bir kara, deniz ve hava yolu yoktu. Müslümanlara denizden gelebilecek tek yardım güzergâhı olan Adriyatik'in girişini NATO/BAB gemilerle kapatarak Türkiye gibi Müslüman devletlerin Boşnaklara silah vb. yardımını

122 İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 310.

123 Gutman, s. 28-29, 36.

124 Çauşević, s. 237.

125 Holbrooke, s. 79.

126 Gutman, s. 28-32.

127 Clinton, s. 511.

128 Holbrooke, s. 96.

129 Çauşević, s. 230.

130 Huntington, s. 428.

engelledi. Adriyatik'ten Saraybosna'ya giden kara güzergâhı da Bosnalı Hırvatlarca (HVO) tutulmuş, yardımlar engellenmiştir. HVO gelen yardımların önemli bir kısmına el koymuş, bunlar pazarlarda satılmış, hatta Katolik kilisesi ile *Karutas* yardım örgütüne verilmiştir. Sırp da yardımların büyük kısmına el koyuyorlardı.¹³¹ BM, örneğin Saraybosna'ya ne tür insani yardımların sokulacağı kararını Bosnalı Sırp'lara bırakarak, aslında Sırp siyasasına yataklık etmiştir.¹³² Bosna Hersek hava sahasına uçuş yasağı da getirilmiştir. Böylece Müslümanlar tamamen tecrit edilerek, Hristiyanların insafına bırakıldı. Aynı durum bugün de geçerlidir. Ülke, Hırvatistan tarafından adeta sarılmış bir vaziyette olup, içeride de Bosna Sırp Cumhuriyeti (BSC) tarafından kuzey ve doğudan, Hırvatlarca da güneyden çevrilidir.

Müslümanlar, silah ambargosunun kaldırılmasını ne zaman talep etse, sık sık 'BMBG askerlerinin geri çekilmesi' ve 'ekmek ve ilaçsız bırakılma' tehdidiyle karşılaşmıştır. Bu büyük bir tehditti, zira ayrılırsa düşmanın çevrelediği bölgelerdeki açıklık sınırındaki halk kitlesel ölümlere maruz kalacaktı. Bosna Hersek, BM askerlerinin varlığına, çok az başarı gösterse de, uluslararası yardım katarlarını koruma noktasında hayati derecede ihtiyaç duyuyordu.¹³³

IV. AKLAMA

a. *Uluslararası Adalet Divanı* (UAD). Bosna Hersek, YFC'nin Soykırım Sözleşmesi'ni ihlal ettiği gerekçesiyle 20.3.1993'te UAD'a başvurmuştur. 26.2.2007'deki *Bosna Hersek v. Sırbistan ve Karadağ* kararında Srebrenica'daki olayları 'soykırım' olarak nitelemiştir. Kararında Divan, özetle,

1) Yaklaşık 13.7.1995 tarihinden itibaren BSO'nun Srebrenica ve çevresinde gerçekleştirdiği eylemlerin 'soykırım' olduğuna (Söz. m. II/a-b ihlali),¹³⁴

YFC'nin,

2) Kendisine bağlı kişiler veya uzuvlar aracılığıyla *soykırım işlemediğine*, soykırım için *işbirliği yapmadığına*, soykırımı *kışkırtmadığına*, soykırımı *iştirak etmediğine*;

buna karşılık

3) Srebrenica'daki soykırımı önleme yükümlülüğünü,

4) Mladiç'i EYUCM'ye teslim etmediğinden ve Mahkeme'yle işbirliği yapmadığından Sözleşme'den kaynaklı yükümlülüğünü,

131 Çauşević, s. 132, 228-229, 224.

132 Holbrooke, s. 71.

133 İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 211, 254, 286.

134 UAD, *Bosna Hersek v. Sırbistan-Karadağ* Davası, 26.2.2007 Yargılaması, pr. 297, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>, Erişim: 22.8.2019.

5) UAD'ın 8 Nisan ve 13.9.1993 tarihli geçici önlemlerini ihlal ettiğine, ancak

6) Bir ödeneye gerek olmadığına, hükmetmiştir.¹³⁵

Bununla tarihte eşi görülmemiş bir karar alan Divan, soykırımı kabul etmiş ama bunu birkaç kişinin sorumluluğuna tabi tutarak¹³⁶ Sırbistan'ı aklamıştır. UAD'ın bu kararı, Sırbistan'ı soykırım suçundan sorumlu tutmadığı için tatmin edicilikten uzaktır. Çünkü hukukta her suçun cezai bir karşılığı vardır/olmalıdır. Ancak YFC'nin işlediği üstteki 3, 4 ve 5. hususlardaki suçlar için bir cezai karşılık ortaya konmamıştır. Keza kararın lafzi yorumuna dayanarak, 3. hususta belirtilen 'soykırımı önleme yükümlülüğünü' ihlal ettiğine göre, 'soykırımı zımni teşvik' ve 'soykırımı (dolaylı) dâhil olma' suçunu işlediği sonucu çıkmaktadır.

Bu itibarla Bosna Hersek, Şubat 2007'de, Sırbistan aleyhine UAD'a başvurmuş, ancak mahkeme delil yetersizliğinden dolayı reddetmiş, 10 yıl içinde yeterli deliller bulunması halinde Bosna Hersek'in yeniden başvurabileceğini kararlaştırmıştır. Kararın tadili, yani Sırbistan'a karşı soykırım davasının tekrar açılması için Bosna Hersek, 23.2.2017'de UAD'a yeniden başvurmuştur. UAD ise, başvurusunu, 'Bosna Hersek Devlet Başkanlığı Konseyi'nin ortak tutumunu yansıtmadığı' gerekçesiyle 9.3.2017'de reddetmiştir. Bosna Hersek Devlet Başkanlığı Konseyi'nin Boşnak üyesi Bakir İzzetbegoviç, "UAD'ın kararını belgelere ve kanıtlara dayandırmadığını, bu nedenle bu kararın hukuki değil siyasi olduğunu" belirtmiştir.¹³⁷

UAD'ın, YFC'nin Srebrenica Soykırımı'nı yapan BSC güçleri ile yarıaskerî güçler (*Akrepler* gibi) arasında *illiyet* olmadığı tespiti Bosna Hersek'in Divan'a sunduğu belgeler temelindedir. Divana sunulan belgelerden bağımsız ve genel olarak aşağıdaki illiyet bulguları belirtilebilir:

Gerek Srebrenica için gerekse Bosna savaşının geneli için bakıldığında, Bosnalı Sırplar ile YFC arasında bir illiyet bağının varlığı mutlaklıdır. Bu, pek çok resmî yetkilinin temaslarıyla, belgelerle, kararlarla ve bulgularla sabittir. Örneğin Holbrooke, barış çabalarında, Bosnalı Sırplar adına Miloseviç'in yetkili olmasını istemiştir. Bu talep, onun, Bosnalı Sırplar üzerindeki yönlendirici etkisi nedeniyle. Keza Miloseviç ile Mladiç'in doğrudan temasını gözlemlemiştir.¹³⁸

135 UAD, pr. 471; Ozan Değer, "Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı'nın Bosna-Hersek v. Sırbistan-Karadağ Kararı", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 6, No: 22 (Yaz 2009), s. 90.

136 Türkölmez ve Türkan, s. 238.

137 Anadolu Ajansı, "Boşnaklar Uluslararası Adalet Divanı'na tepkili", 9.3.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosnaklar-uluslararasi-adalet-divanina-tepkili/767802>, Erişim: 22.8.2019.

138 Holbrooke, s. 23, 25.

BM kararları da bağlantıyı kanıtlamaktadır. Örneğin 47/121 Kararı, YHO'nun 'Bosna Hersek'e karşı saldırıya eylemlerine doğrudan ve dolaylı destek' verdiği için Sırbistan, Karadağ ve Sırp güçlerini suçlamıştır.¹³⁹ 757 sayılı BMGK kararının kabulünden sonraki konuşmasında İngiliz temsilci, "Belgrad'daki sivil ve askerî yetkililer, Bosna Hersek'te olanlarla irtibatlarının olmadığını kanıtlayamaz. Çok namlulu silahlar vb. YHO'nun deposundan geliyor, Bosna'daki Sırlara mühimmat sağlıyorlar" demiştir. Srebrenica Soykırımı'nda Sırpların, Sırbistan'dan doğrudan yardım alması da etkili olmuştur.¹⁴⁰

Bosna Hersek görevlilerinin, Bosna Hersek'in kurtarılan bölgelerinde ele geçirdiği YHO ve BSC resmî belgelerine göre, Yugoslav komuta merkezinde Bosna Hersek'e savaş için 1991-92'de hazırlık yapıldığı, Bosna Hersek'e girmek için (Arkan ve Seselj gibi kişilerin önderliğinde) yarıaskerî öbeklerin oluşturulduğu, Mladiç'in ordusundaki görevlilerin atanmalarının YHO Karargâhı'nca yapıldığı, YHO'nun BSC ordusuna ikmal desteği sağladığı kanıtlanmıştır.¹⁴¹ Maaşları YFC'ce ödenmiş olup, Mladiç YFC'deki YHO Karargâhı ile yoğun temasta olmuştur.¹⁴² Nitekim *Tadiç* davasında EYUCM, BSC Ordusu oluşturmanın şekillikten ibaret bir kurgu olduğu; 19.5.1992'den sonra bile YHO'nun, BSO'yu hâkimiyetinde tutmayı sürdürdüğü ve 'Bosna Sırp güçlerinin, başka bir devletin, YFC'nin *fili* bir uzvu gibi davrandığı' sonucuna varmıştır.¹⁴³ Ama aksine UAD, illiyete kanıt olmadığı sonucuna varmıştır.

b. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM). Yakınları öldürülen Boşnak aileler Hollanda'da, Hollanda aleyhine dava açmış ancak haklı bulunmamıştı. Zira Hollanda yüksek mahkemesi, 2013'te görülen davada, Karremans ve iki yardımcısına yönelik 'suç unsuru bulunmadığı' kararını vermişti. Hollanda iç hukuk yollarını tüketen aileler AİHM'e başvurmuştur. *Mediha Mustafić Mujic ve diğerleri v. Hollanda* kararında AİHM, 22.9.2016'da, Srebrenica'da yakınlarını kaybeden ailelerin, mezkûr üç Hollandalı BM askerinin mahkemeye çıkartılmasına dair başvurusunu 'kabul edilemez' bularak reddetmiş ve yargılanmalarına gerek olmadığına karar vermiştir. Mahkemenin ret gerekçesi 'bu konunun Hollanda'da yeterince incelendiği, bu kişilerin sorumluluklarının tespit edildiği, Hollanda mahkemelerinin önceki soruşturmalarının yeterli, yargılamalarının ise tarafsız ve adil olduğu'dur.¹⁴⁴

139 BM Genel Kurulu, 7.4.1993 tarih ve 47/121 sayılı Kararı; İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 359.

140 İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 262, 360.

141 İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 361.

142 Owen, s. 381-382.

143 EYUCM, *Duşko Tadić Davası*, IT-94-1-A, 15.7.1999, pr. 74, <http://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf>; İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 361-362.

144 Anadolu Ajansı, "AİHM'den Srebrenitsalı ailelerin itirazına ret", 22.9.2016, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/aihmden-srebrenitsali-ailelerin-itirazina-ret/650679>, Erişim: 22.8.2019.

c. *Hollanda Mahkemesi'nin kararı*. Hollanda'da 2014'te Lahey bölge mahkemesi 'Srebrenica'daki Hollanda birliğinin, güvenli olduğu için BM üssüne sığınan yaklaşık 300 Müslüman erkeği, insanlık dışı muamele ve infaz riskine rağmen 13.7.1995'te askerî üstün çıkarmasının hukuka aykırı' ve 'bundan dolayı Hollanda devletinin Srebrenica katliamından %30 sorumlu' olduğuna hükmetmiştir. Dava temyize taşınmış, Hollanda Temyiz Mahkemesi (Yargıtay) 27.6.2017'de, bu kararı onamakla birlikte, 19.7.2019'daki kararında Hollanda'nın 'çok sınırlı derecede sorumlu' olduğuna hükmederek, sorumluluk oranını %30'dan %10'a indirmiştir.¹⁴⁵ Böylece Hollanda yüksek mahkemesi ülkesini aklamış, sorumluluğu ve ailelere tazminatı azaltmıştır.

SONUÇ

Bosna savaşı, özellikle Srebrenica Soykırımı Avrupa'nın Hristiyanlığının pekiştirilmesi adına elbirliğiyle gerçekleştirdiği bir imece çalışmasıdır. Bu imecede Almanya fitili tutuşturuculuğu, Sırplar tetikçiliği, SOK ve Vatikan kutsamayı, Fransa ve Rusya siyasi koruyuculuğu, Rusya askerî yardımı, Yunanistan engelleyiciliği (hava sahasını Türkiye'ye kapatarak) ve nihayet UAD, EYUCM ve diğer mahkemeler ibra ediciliği üstlenmiştir. Suçu yükledikleri birkaç günah keçisini (Karaciç ve Mladiç gibi) yardan atarak (cezalandırarak¹⁴⁶) sayfayı kapatmışlardır. NATO'nun ve Avrupalı devletlerin kendisiyle gizli görüşmelerini ve vaatlerini ifşa etmekle tehdit eden Miloseviç, 2006'da öldü(rüldü). Böylece dava düştü ve tüm sırlar gömülerek, Batı (yok etmek suretiyle) kendini akladı. Soykırımın özeti budur.

Ancak, Boşnakların tamamen yok edilmemesi, başarılarının (!) sınırlı kaldığını göstermektedir. Diğer açıdan bakıldığında Avrupa'da (yeni) bir Müslüman devlet de kurdurulmamıştır. Avrupa için ortada tam bir başarı vardır: Müslüman nüfusun azaltılmasının yanında, Bosna Hersek'te Müslüman egemenliği de engellenmiştir. Bunun önemi, 2017'de UAD'ın 'Bosna Hersek'in ortak tutumunu yansıtmadığı gerekçesiyle başvurusunu reddi'nde belirgin derecede görüldüğü üzere artık Bosna Hersek, sadece Müslümanların istediği bir yöne yürümeyecektir.

Sonuç hiç adil değildir. 1991 nüfus sayımına göre Bosna Hersek'in %31'ini oluşturan Sırplar, toprakların %49'unu almıştır. Savaş boyunca gerçekleştirdikleri katliam, işkence, yerinden etme ve soykırımların ödülünü almıştır. Batı'nın, soykırım yaptıkları Srebrenica'yı bile BSC sınırlarına dâhil etmesi vicdansız bir ödül olmuştur. Her yıl soykırımı anmaya giden Müslümanlar, soykırımcılarının önünden geçme aşığılaşmasına tabi kılınmıştır. En azından bu küçük kasaba

145 Anadolu Ajansı, "Hollanda Yargıtayından 'Srebrenitsa' kararı", 19.7.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hollanda-yargitayindan-srebrenitsa-karari/1536256>, Erişim: 3.10.2019.

146 2017'de Sırp Ostoja Stanisiç'e 11 yıl, Mladiç ve Karaciç'e ise müebbet hapis cezası verildi.

Boşnakların hâkimiyetine verilmelidir ki, her yıl katilleri ve/veya destekçileriyle karşılaşarak acıları tazelenmesin.

KAYNAKÇA

- AKARSLAN, Mediha. *Bosna - Hersek ve Türkiye*, İstanbul: Ağaç Yay., 1993.
- ANADOLU AJANSI. "AİHM'den Srebrenitsalı ailelerin itirazına ret", 22.9.2016, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/aihmden-srebrenitsali-ailelerin-itirazina-ret/650679>, Erişim: 22.8.2019.
- "Boşnaklar Uluslararası Adalet Divanı'na tepkili", 9.3.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosnaklar-uluslararasi-adalet-divanina-tepkili/767802>, Erişim: 22.8.2019.
- "Hollanda Yargıtayından 'Srebrenitsa' kararı", 19.7.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hollanda-yargitayindan-srebrenitsa-karari/1536256>, Erişim: 3.10.2019.
- BİRLEŞMİŞ MİLLETLER Genel Kurulu, 7.4.1993 tarih ve 47/121 sayılı Kararı.
- BORA, Taml. *Yeni Dünya Düzeni'nin Av Sahası*, 2. Baskı, İstanbul: Birikim Yay., 1999.
- CAN, Mehmet. "Foreign fighters in the Bosnian war", pp. 1-12, https://www.academia.edu/25982162/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War, Erişim: 21.9.2019.
- CLINTON, Bill. *My Life*, New York: Alfred A. Knopf, 2004.
- CULABİÇ, Sakıp. *Dayton'un Ardından Bosna*, Travnik: Şip Boraç Yay., 1996.
- ÇAKMAK, Muhammed İkbâl. "Soykırım giden yol", 11.7.2019, <https://www.gzt.com/mecra/soykirima-giden-yol-3509027>, Erişim: 16.9.2019.
- ÇAUŞEVİÇ, Reco. *Bosna: Müslümanlara Son Uyarı 2*, Çev.: Nevzat Akuş vd., İstanbul: 1994.
- DEĞER, Ozan. "Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı'nın Bosna-Hersek v. Sırbistan-Karadağ Kararı", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 6, No: 22 (Yaz 2009), s. 61-95.
- ESKİ YUGOSLAVYA ULUSLARARASI CEZA MAHKEMESİ. *Duşko Tadiç Davası*, IT-94-1-A, 15.7.1999, <http://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf>.
- *Radovan Karadzic Davası*, Dava No. IT-95-5/18-T, Karar: 24.3.2016.
- "Foreign fighters in the Bosnian War explained", https://everything.explained.today/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War/, Erişim: 26.9.2019.
- GUTMAN, Roy. *Bosna'da Soykırım Günlüğü*, Tür.: Şakir Altıntaş, İstanbul: Pınar Yay., 1994.
- GÜNDÜZ, Süleyman. "Nobel Barış Ödülü'nü Karacı'ye verelim!", *Yeni Şafak Gaz.*, 21.10.2012.
- HENDRICKSON, Ryan C.. "Dönüşü Olmayan Karar", *NATO Dergisi*, (Sonbahar 2005), <https://www.nato.int/docu/review/2005/issue3/turkish/history.html#top>, Erişim: 16.9.2019.
- HOLBROOKE, Richard. *Bir Savaşı Bitirmek*, Çev.: Belkıs Ç. Dişbudak, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 1999.
- <https://www.youtube.com/watch?v=WmWqWRjKuXQ>, Erişim: 22.9.2019.
- HUNTINGTON, Samuel P.. *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Çev.: Mehmet Turan - Cem Soydemir, 5. Baskı, İstanbul: Okyanus Yay., 2006.

- İZZETBEGOVİÇ, Aliya. *Konuşmalar*, 11. Baskı, Ter.: Fatmanur Altun ve Rifat Ahmetoğlu, İstanbul: Klasik Yay., 2008.
- . *Tarihe Tanıklığım*, Ter.: Alev Erkilet, Ahmet Demirhan ve Hanife Öz, İstanbul: Klasik Yay., 2003.
- JOHNSTON, Douglas M. & Jonathon EASTVOLD. "History Unrequited", in Harold Coward & Gordon S. Smith (eds.), *Religion and Peacebuilding*, Albany: State University of New York Press, 2004, pp. 213-241, googlekitap.
- KÖKNAR, Ali M.. "The Kontraktniki: Russian mercenaries at war in the Balkans", 14.7.2003, http://www.bosnia.org.uk/news/news_body.cfm?newsid=1766, Erişim: 22.9.2019.
- KRAUSE, Stefan. *Omri Daily Digest*, No. 136, Part II (14 July 1995), http://self.gutenberg.org/articles/eng/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War, Erişim: 26.9.2019.
- MALCOLM, Noel. *Bosnia: A Short History*, New York: New York University Press, 1996.
- MARES, Miroslav & Richard STOJAR. "Extreme-right paramilitary units in Eastern Europe", Andrea Mammone, Emmanuel Godin & Brian Jenkins (eds), *Mapping the Extreme Right in Contemporary Europe*, London: Routledge: 2012, pp. 159-172.
- O'BRIEN, C. Davison. "The Role of Religion in the Bosnian War 1992-1995", (28 April 2014), pp. 1-15, https://www.academia.edu/16608985/The_Role_of_Religion_in_the_Bosnian_War_1992-1995.
- OWEN, David. *Balkan Odyssey*, London: Indigo, 1996.
- SAMARY, Catherine. *Parçalanın Yugoslavya ve Bosna'da Etnik Savaş*, Tür.: Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın Yay., 1995.
- SIMIC, Predrag. "Yugoslavya Krizinin Dinamikleri", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 3, Sayı: 3 (Sonbahar 1996), s. 13-32.
- SMITH, Helena. "Greece faces shame of role in Serb massacre", 5 Jan 2003, <https://www.theguardian.com/world/2003/jan/05/balkans.warcimes>, Erişim: 22.9.2019.
- TAŞAR, M. Murat, Burhan METİN ve Altay ÜNALTAY. *Bosna-Hersek ve Postmodern Ortaçağ Giriş*, İstanbul: Birleşik Yay., 1996.
- THOMAS, Nigel & Krunoslav MIKULAN, *The Yugoslav Wars (2): Bosnia, Kosovo and Macedonia 1992-2001*, Osprey Pub. 2006.
- TÜRKÖLMEZ, Fadime ve Hüseyin TÜRKAN (Yay. Haz.). *Yirminci Yüzyılda BM Güvenlik Konseyi Daimi Temsilcisi 5 Devletin İşlediği Soykırım ve Katliamlar*, 2. Baskı, İstanbul: Uluslararası Hak İhlalleri İzleme Merkezi, 2014.
- ULUSLARARASI ADALET DİVANI. *Bosna Hersek v. Sırbistan-Karadağ Davası*, 26.2.2007 Yargılaması, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>.
- UNITED NATIONS. *The Yearbook of UNs*, 1994.
- WORLD HERITAGE ENCYCLOPEDIA, "Foreign Fighters in the Bosnian War", http://self.gutenberg.org/articles/eng/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War, Erişim: 26.9.2019.
- ZUBRINIC, Darko. "481 foreign volunteers from 35 countries defended Croatia in 1991-1995", 24.7.2010, <http://croatia.org/crown/articles/9991/1/481-foreign-volunteers-from-35-countries-defended-Croatia-in-1991-1995.html>, Erişim: 22.9.2019.